

С.Б. Китигулов* , А.Ж. Әбденев

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан
*e-mail: Skitigulov@mail.ru

1747 ЖЫЛҒЫ ҚАРУ-ЖАРАҚҚА ТЫЙЫМ ЖӨНІНДЕГІ ЕРЕЖЕ ЖӘНЕ ИМПЕРИЯНЫҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ САЯСИ СТРАТЕГИЯСЫ

Бұл мақала Ресей империясы мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынастар тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі – 1747 жылы қазақтарға (қырғыз-қайсақтарға) оқ-дәрі мен атыс қаруын сатуға ресми түрде тыйым салу мәселесіне арналған. Аталған жарлық жеке-дара акт емес, Ресейдің далалық халықтардың әскери әлеуетін әлсірету және Қазақ даласы үстінен саяси бақылау орнатуға бағытталған жүйелі әрі мақсатты отарлық стратегиясының бір көрінісі ретінде қарастырылады.

Мақалада Ресей империясының бұл тыйымды енгізуіне себеп болған саяси және геосаяси факторлар талданады. Атап айтқанда, Ресейдің аймақтағы өзге державалардың (әсіресе Жоңғар хандығы мен Орталық Азия хандықтарының) ықпалын шектеуге және қазақтар тарапынан болуы мүмкін көтерілістердің алдын алуға ұмтылысы көрсетіледі. Ерекше назар хан Әбілқайырдың рөліне аударылып, оның өз халқының мүддесі мен империялық қысым арасында қалған күрделі жағдайы сараланады. Оның дипломатиялық белсенділігі мен екіұшты саяси ұстанымының қазақ-орыс қатынастарының дамуына қалай әсер еткені көрсетіледі.

Архивтік құжаттарға, патша жарлықтарына, Орынбор комиссиясының есептері мен ресейлік офицерлердің жазбаларына сүйене отырып, Ресей саясатының протекционизмнен ашық отаршылдыққа өту процесі зерттеледі. Сонымен қатар, бұл тыйымның қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуына әсері – сауда байланыстарының шектелуі, орыс әскери гарнизондарына тәуелділіктің артуы және хандықтың әскери құрылымының өзгеруі қарастырылады.

Осылайша, мақала Ресей империясының Орталық Азияға бағытталған алғашқы экспансиялық кезеңдерін тереңірек түсінуге үлес қосып, Қазақ даласын саяси және экономикалық бағындырудың жасырын тетіктерін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Ресей империясы, отарлық саясат, қырғыз-қайсақтар, хан Әбілқайыр, қаруға тыйым, XVIII ғасыр, әскери қауіпсіздік, протекционизм, саяси тәуелділік.

S.B. Kitigulov*, A.Zh. Abdenov

Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering, Aqtau, Kazakhstan
*e-mail: Skitigulov@mail.ru

The 1747 regulation on the prohibition of weapons and the empire's political strategy in the kazakh steppe

This article is devoted to the study of one of the key episodes in the history of relations between the Russian Empire and the Kazakh Khanate – the 1747 ban on the sale of gunpowder and firearms to the Kirgiz-Kaysacks (Kazakhs). This decree is examined not as an isolated act, but as part of Russia's deliberate and consistent colonial strategy aimed at undermining the military potential of the steppe peoples and establishing political control over the Kazakh Steppe.

The article analyzes the political and geopolitical motives behind the introduction of this ban, including the Russian Empire's intention to limit the influence of rival powers in the region (particularly the Dzungars and Central Asian khanates), as well as to reduce the risk of armed uprisings by the Kazakhs. Special attention is given to the role of Khan Abulkhair, a key figure who found himself caught between the interests of his own people and the growing pressure of the empire. The paper shows how his diplomatic activity and ambiguous position influenced the development of Russian-Kazakh relations.

Drawing on archival materials, imperial decrees, reports from the Orenburg Commission, and notes by Russian officers, the study traces the transformation of Russia's policy – from protective to openly colonial. It also explores the consequences of the ban for the socio-economic development of Kazakh society, including the restriction of trade contacts, the growing dependence on Russian military garri- sons, and changes in the Khanate's military structure.

Thus, the article contributes to a deeper understanding of the early stages of the Russian Empire's expansion into Central Asia and reveals the underlying mechanisms of political and economic subjugation of the Kazakh Steppe.

Keywords: Russian Empire, colonial policy, Kirgiz-Kaysacks, Khan Abulkhair, weapons ban, 18th century, military security, protectionism, political dependence.

С.Б. Китигулов*, А.Ж. Абденов

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан

*e-mail: Skitigulov@mail.ru

Положение о запрете оружия 1747 года и политическая стратегия империи в казахской степи

Данная статья посвящена исследованию одного из ключевых эпизодов в истории отношений между Российской империей и Казахским ханством – запрету от 1747 года на продажу пороха и огнестрельного оружия киргиз-кайсакам (казахам). Этот указ рассматривается не как единичный акт, а как проявление целенаправленной и последовательной колониальной стратегии России, направленной на подрыв военного потенциала степных народов и установление политического контроля над территорией Казахской степи.

В статье анализируются политические и геополитические мотивы Российской империи, обусловившие введение данного запрета, в том числе стремление ограничить влияние соперничающих держав в регионе (прежде всего Джунгарии и Средней Азии), а также снизить риск вооружённых восстаний со стороны казахов. Особое внимание уделяется роли хана Абулхаира, как ключевой фигуры, оказавшейся между интересами собственного народа и усиливающимся давлением империи. Показывается, как его дипломатическая активность и неоднозначная позиция повлияли на развитие российско-казахских отношений.

На основе анализа архивных материалов, царских указов, донесений Оренбургской комиссии и записок российских офицеров исследуется трансформация политики России – от протекционизма к открытой колонизации. Также рассматриваются последствия данного запрета для социально-экономического развития казахского общества, включая ограничение торговых контактов, рост зависимости от российских военных гарнизонов и изменение военной структуры ханства.

Таким образом, статья вносит вклад в понимание начальных этапов имперской экспансии России в Центральную Азию и вскрывает скрытые механизмы политического и экономического подчинения казахской степи.

Ключевые слова: Российская империя, колониальная политика, киргиз-кайсаки, хан Абулхаир, запрет на оружие, XVIII век, военная безопасность, протекционизм, политическая зависимость.

Кіріспе

XVIII ғасыр – қазақ халқының тарихи тағдырына айрықша әсер еткен, саяси, әскери және рухани өзгерістерге толы күрделі кезең. Бұл дәуірде Орталық Азия аймағы Еуразия кеңістігіндегі ірі мемлекеттердің – Ресей, Қытай (Цин империясы) және Жоңғар хандығының геосаяси мүдделер қақтығысының аренасына айналды. Далалық көшпелі халықтарды өз ықпалында ұстау үшін бұл державалар түрлі тәсілдерге барып, солардың ішінде Ресей империясы Қазақ даласына бағытталған отарлық саясатын біртіндеп тереңдете бастады.

Қазақ жерін бейбіт жолмен бағындыру саясатының бірі – 1747 жылы қабылданған, Қырғыз-қайсақтарға (қазақтарға) оқ-дәрі мен атыс қаруын сатуға ресми түрде тыйым салу туралы жарлық болды. Бұл шешім ресми түрде қауіп-

сіздік шарасы ретінде түсіндірілсе де, іс жүзінде қазақтардың әскери әлеуетін әлсіретіп, оларды Ресейге тәуелді етуге бағытталған саяси құрал болатын. Осы арқылы Ресей әкімшілігі қазақ қоғамының өзін-өзі қорғау қабілетін төмендетіп, олардың саяси еркіндігін шектеуді көздеді.

Аталған тыйым тек әскери-техникалық қатынастарға ғана емес, сонымен қатар хандық билік құрылымына, ішкі саяси тепе-теңдікке және руаралық қарым-қатынасқа да теріс ықпалын тигізді. Хан Әбілқайыр бастаған билеуші топтар сыртқы қауіпке қарсы тұру үшін Ресейден әскери көмек пен қару сұрауға мәжбүр болды. Бұл жағдай қазақ билеушілерінің дербес шешім қабылдау мүмкіндігін шектеп, отарлық тәуелділікті тереңдете түсті.

Сонымен бірге, бұл жарлықтың Жоңғар хандығымен арадағы соғыс жағдайына, әсіресе қазақтардың қорғаныс қабілетіне тікелей әсер

еткені де анық. Қару-жарақ тапшылығы қазақ жасақтарының соғысқа толық дайын болуына кедергі келтіріп, жауға төтеп беруде әлсіздік танытуына әкелді. Бұл ахуал Ресейдің шекаралық әскери бекіністерді салуына, ішкі істерге араласуына және әкімшілік бақылау орнатуына қолайлы жағдай жасады.

Мақалада осы тыйымның тарихи себептері мен салдарлары архивтік құжаттар, патша үкімдері, Орынбор комиссиясының материалдары мен заманауи зерттеулер негізінде талданып, Ресей мен Қазақ хандығы арасындағы қатынастардың протекциялық сипаттан отарлық сипатқа қалай өткендігі жан-жақты зерделенеді.

Материалдар мен әдістері

Бұл зерттеу 1747 жылы Қырғыз-қайсақтарға (қазақтарға) оқ-дәрі мен қару-жарақ сатуға тыйым салу жөніндегі Ресей империясы қабылдаған жарлықтың саяси, әскери және әлеуметтік салдарын жан-жақты талдауға бағытталған. Зерттеу барысында тарихи-деректанулық және пәнаралық әдістер кешені қолданылды. Тақырыптың маңыздылығы мен күрделілігін ескере отырып, зерттеудің дереккөздік базасы жан-жақты құрылымдалды.

Бірінші топқа Ресей архивтеріндегі ресми құжаттар мен жарлықтар жатады. Атап айтқанда, РГАДА (ф. 122, оп. 1, д. 352) қорында 1747 жылғы қазақтарға оқ-дәрі мен қару-жарақ сатуға тыйым салу туралы жарлықтың түпнұсқасы сақталған. Сонымен қатар, РГВИА (ф. ВУА, оп. 20, д. 85; ф. 846, оп. 15, д. 221) қорларында бұл жарлықтың әскери бекіністерге таратылған нұсқалары, офицерлік баяндамалар мен әскери дайындық шаралары туралы мәліметтер бар.

Екінші топ – Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы дипломатиялық хат алмасулар. АВІР архивінің «Казахские дела» (оп. 3, д. 97) және «Внешняя канцелярия» (оп. 2, д. 204) қорларында хан-сұлтандардың хаттары, елшілердің есептері мен шекаралық келіссөздерге қатысты құжаттар кездеседі. Бұл материалдар қазақтардың Ресеймен саяси қатынасындағы қару-жарақ мәселесінің мәнін ашуға көмектеседі.

Үшінші топ – XVIII ғасырдағы әскери жорық жазбалары мен офицерлердің күнделіктері. Бұл деректер әскери шептердің күшейтілуі, қару-жарақ айналымына қойылған шектеулер және қазақтардың оған деген реакциясы туралы нақты мағлұмат береді (Неплюев И.И. Оренбург комиссиясы есептері).

Төртінші топ – қазақтың ауыз әдебиеті мен шежірелік деректері. ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатындағы (ф. 708, оп. 1, д. 205) және М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорындағы (ҚҚ-1275) эпостар мен аңыздар қазақтардың қару ұстау мәдениеті, батырлық идеологиясы және отарлық қысымға қарсы әрекеттерін бейнелейді. Бұл материалдар халық жадындағы тарихи шындықты тануға мүмкіндік береді.

Бесінші топ – заманауи ғылыми әдебиеттер. Жұмыста Ерофеева И.В., Султанғалиева Г.С., Бекмаханов Е.Б., Абылхожин Ж.Б., Қозыбаев М.Қ., Зиманов С.З. сынды зерттеушілердің монографиялары мен мақалалары пайдаланылды. Олар қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылым, Ресейдің отарлық саясаты және қару-жараққа бақылау орнату тетіктерін ғылыми тұрғыда сипаттайды.

Зерттеу барысында қолданылған әдістер:

- Тарихи-логикалық әдіс тарихи оқиғалар тізбегін сақтай отырып, олардың ішкі себеп-салдарлық байланысын анықтауға мүмкіндік берді;
- Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қазақ даласындағы тыйымдар басқа аймақтардағы (Башқұртстан, Қалмақтар, Қырғыздар) саясатпен салыстырылып, ерекшеліктері айқындалды;
- Критикалық талдау әдісі ресми құжаттар мен ресми баяндамалардың мазмұнынан идеологиялық әсерлерді анықтап, олардың сенімділігін бағалауға жол ашты;
- Контекстуалдық талдау тарихи оқиғаны қазақ қоғамының ішкі құрылымы мен сыртқы қатынастарының кең аясында бағамдауға мүмкіндік берді;
- Интердисциплинарлық тәсіл тарих, этнология, құқықтану, әскери ғылым және саяси талдау әдістерін біріктіріп, зерттеуге кешенді сипат берді.

Қолданылған дереккөздер мен әдістердің үйлесімділігі зерттеудің ғылыми дәлдігін, құрылымдық негізін және тарихи талдаудың тереңдігін қамтамасыз етті. Бұл тәсіл 1747 жылғы жарлықтың тек формалды акт қана емес, сонымен бірге отарлық стратегияның маңызды құралы болғанын дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі қазақ тарихнамасында Ресей империясының XVIII ғасырдағы отарлық саясатына, соның ішінде 1747 жылғы Қырғыз-қайсақтарға (қазақтарға) оқ-дәрі мен қару-жарақ сатуға ты-

йым салу жөніндегі шешіміне қатысты бірқатар маңызды зерттеулер бар. Бұл еңбектер тыйым салудың саяси-тарихи контексін, себеп-салдарын және оның қазақ қоғамына әсерін жан-жақты сипаттайды.

Басин В.Я. еңбегінде «Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века» Ресейдің қазақ даласына қатысты сыртқы саясатының негізгі бағыттары, әскери және дипломатиялық тетіктері сипатталады. Автор 1747 жылғы тыйымды империяның жалпы геосаяси жоспарының бөлігі ретінде қарастырады.

Бекмаханов Е.Б. «XIX ғасырдың 20–40 жылдарындағы Қазақстан» атты монографиясында отарлық саясаттың жалғастығы мен оның әлеуметтік құрылымға әсеріне назар аударады. Бұл еңбектегі тарихи негіздемелер 1747 жылғы жарлықтың ұзақ мерзімді салдарын түсіндіруге көмектеседі.

Шөженов Ж.Н. «Ақжолтайдың ақ жолы» атты еңбегінде Абылай және Әбілқайыр хандардың саяси тактикасы мен Ресеймен қарым-қатынасы кеңінен талданады. Әсіресе Әбілқайыр ханның Мәскеумен байланысындағы әскери мүдделер мен шектеулердің орнына ерекше мән беріледі.

Аманжолов Қ.Р. «Қазақстан тарихы: дәрістер курсы» еңбегінде Ресей империясының отарлық әрекеттері мен оның құқықтық негіздері баяндалады. Бұл еңбек тыйымның институционалдық сипатын көрсету үшін маңызды.

Сүлейменов Б.С. редакциясымен жарық көрген «Қазақстан в XV–XVIII веках» жинағында қазақ қоғамының саяси жүйесі мен сыртқы саясатындағы өзгерістер, соның ішінде Ресейдің қару-жарақ саясатының ықпалы терең қарастырылған.

Кляшторный С.Г. және Султанов Т.И. «Қазақстан: үш мыңжылдықтың жылнамасы» атты еңбегі этноәлеуметтік даму үдерістері мен отарлық қысымның мәдени әсерлерін көрсетеді. Онда қару-жарақ пен әскери қауіпсіздік мәселелері тарихи контексте түсіндіріледі.

Наумкин В.В. және Поляков А.А. еңбектерінде Ресейдің мұсылман халықтарына, соның ішінде қазақтарға бағытталған саясаты мен әкімшілік бақылау құралдары сипатталады. Бұл еңбектер қазақтарға қатысты шектеу саясатының дін және ұлты бойынша ерекшеленген сипат алғанын көрсетеді.

Галкин И.И. «Россия и Средняя Азия» атты еңбегінде Ресейдің бүкіл Орталық Азияға ба-

ғытталған экспансиялық саясаты мен әскери-стратегиялық қадамдары қарастырылған. Қазақ даласындағы шектеу саясаты осы кең ауқымды стратегияның бір бөлігі ретінде түсіндіріледі.

Калмыков П.И. архивтік құжаттар негізінде жазылған еңбектерінде XVIII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастарына қатысты нақты ресми хаттамалар мен жарлықтардың мазмұны ашылады.

Байдильдина М. «Әбілхайыр хан және Ресей: саяси дипломатия тарихынан» атты зерттеуінде ханның Ресеймен саяси қарым-қатынасындағы негізгі мақсаттар мен шектеулер талданады. Онда әскери-дипломатиялық тепе-теңдікті сақтау талпыныстары мен оның шектелуі көрсетіледі.

Жиреншин А. «Қазақстандағы патша үкіметінің отарлық саясаты» атты зерттеуінде әкімшілік, саяси және әскери бақылау құралдарының дамуын сипаттайды. Тыйым салу саясаты осы бақылау жүйесінің маңызды элементтерінің бірі ретінде көрсетіледі.

Зиманов С.З. еңбектерінде қазақ даласындағы құқықтық қатынастардың трансформациясы және отарлық қысым кезіндегі саяси құрылымдар сипатталады. Тыйым салу шарасы да осы процестің бір көрінісі ретінде қарастырылады.

Мейірманов Қ.М. Ресей империясының әскери-саяси стратегияларын зерттей отырып, қазақ даласындағы қару-жарақ айналымын шектеу әрекеттерін жүйелі түрде талдайды.

Күзембаева М.Қ. XVIII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастарына арналған зерттеуінде қазақ билеушілерінің саяси тактикасы мен Ресейдің басқару тетіктері арасында өзара байланыс орнатады.

Султанғалиева Г.С. өзінің бірнеше еңбектерінде Орынбор шекаралық комиссиясы мен оның қазақтарға қатысты саяси-әкімшілік әрекеттерін талдайды. Қару-жарақ шектеуі осы әрекеттердің бірі ретінде көрініс табады.

Ахметов Ф. Қазақ хандығының әскери ұйымының құрылымын зерттей отырып, отарлық шектеулердің әскерді қаруландырудағы қиындықтарын ашып көрсетеді.

Қозыбаев М. «Тарих тағылымы» атты еңбегінде Ресейдің идеологиялық қысым тетіктері мен қазақ қоғамының қарсылық стратегияларын талдайды. Бұл тыйым да қарсылық пен бейімделудің ара-жігін аша түседі.

Ибрагимов А.Ф. еңбегінде Ресей империясының Орталық Азиядағы миссиясы мен экспансиялық стратегиясын тарихи-геосаяси тұрғыдан сипаттайды. Қазақ даласындағы әскери шектеу-

лер сол стратегияның құрамдас бөлігі ретінде көрсетіледі.

Сейткалиева А.К. зерттеулерінде қазақ-орыс шекаралық аймағындағы сауда және қару-жарақ саясатына қатысты архивтік деректерді саралайды.

Ерофеева И.В. «Казахи в Российской империи: история включения» атты еңбегінде қазақ халқының Ресей құрамына енуінің тарихи алғышарттары мен әкімшілік реттеулерін зерттейді. Бұл кітапта отарлық саясаттың құқықтық және әлеуметтік негіздері нақты архивтік материалдар арқылы көрсетіледі.

«Материалы по истории Казахстана» атты екі томдық жинақтың екінші томында XVIII ғасырдағы Ресейдің қазақ даласымен қарым-қатынасына қатысты бірқатар ресми құжаттар келтірілген. Бұл дереккөздер 1747 жылғы тыйым салуға байланысты ресми ұстанымдарды анықтауға көмектеседі.

Брагина Л.М. «Башкирские восстания XVIII века» еңбегінде башқұрттардың Ресей империясына қарсы қозғалыстары сипатталып, олардың қазақ даласындағы ұқсас оқиғалармен сабақтасығы көрсетіледі. Бұл еңбек қазақтарға қатысты қару-жарақ шектеулерінің алдын алу сипатын ашып көрсетеді.

Трофимов В.В. «Россия и Казахстан в XVIII веке» атты еңбегінде Ресей мен Қазақ хандығы арасындағы әскери-саяси қарым-қатынастың негізгі кезеңдері сараланып, 1747 жылғы тыйымның себептері мен салдары талданады.

Абылхожин Ж.Б. «Социально-экономическое развитие Казахстана в XVIII–XIX вв.» атты еңбегінде әлеуметтік-экономикалық факторлар мен Ресей отарлау саясаты арасындағы байланыс талданады. Тыйым салу саясатының шаруашылыққа әсері де көрсетіледі.

Неплюев И.И. «Доклады Оренбургской комиссии императрице Елизавете Петровне» жинағында Орынбор әкімшілігінің қазақтарға қатысты ұстанымы мен ұсыныстары нақты баяндалады. Бұл ресми есептер арқылы тыйым салудың ішкі логикасын түсінуге болады.

Валиханов Ч.Ч. «Избранные произведения» жинағында Қазақ хандығының сыртқы саясаты, соның ішінде әскери қауіпсіздік пен Ресеймен байланыс мәселелері жан-жақты қарастырылған. Ол тыйымның қазақ қоғамының даму жолына тигізген әсерін дерек арқылы көрсетеді.

Шетелдік зерттеушілер арасында Рональд Г. Санде өзінің «The Russian Empire and the Steppe Frontier» атты еңбегінде Ресей империясының

даладағы отарлық саясаты мен әскери бақылау механизмдерін, соның ішінде қазақтарға қатысты қару-жарақ шектеулерін отарлық әкімшіліктің тұрақты стратегиясы ретінде сипаттайды. Оның пайымдауынша, шекаралық бақылау мен қару айналымын тежеу саясаты империяның кеңістіктік басқару тәсілінің негізгі компоненттерінің бірі болған (Sund, R.G. The Russian Empire and the Steppe Frontier. – Cambridge University Press, 2002. – p. 152–155).

Осы әдебиеттер жиынтығы 1747 жылғы қару-жараққа тыйым салуды тарихи үдерістердің бір тармағы ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының әскери, әлеуметтік және саяси құрылымына әсер еткен жүйелі отарлық саясаттың маңызды құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Тыйым салудың тарихи негіздері

Қару-жарақ саудасына тыйым салу туралы мәселе алғаш рет Орынбор губернаторы И.И. Неплюевтің ұсынысымен көтерілді. Оның пікірінше, қазақтардың қарулануы Ресей империясының оңтүстік шекаралары үшін қауіп төндіруі мүмкін еді (Ерофеева И.В. Казахи в Российской империи: история включения. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – Б. 112).

Бұл бастама 1747 жылы ресми түрде жүзеге аса бастады (Материалы по истории Казахстана. Т. 2. – Алматы: АН КазССР, 1940. – Б. 187). Алайда бұл тыйымның енгізілуіне тек қана қазақ қоғамының әскери белсенділігі емес, сонымен қатар Ресей империясының ішкі жағдайы, әсіресе башқұрт аймақтарындағы тұрақсыздық әсер етті.

XVIII ғасырдың бірінші жартысында башқұрт халқы Ресей империясының отарлау саясатына қарсы бірнеше рет көтеріліс ұйымдастырды. Бұл көтерілістер 1704–1711, 1735–1740 және 1742–1745 жылдары жалғасып, жалпы алғанда 40 жылдан астам уақытқа созылды. Ең ірі әрі ауқымдысы – 1735–1740 жылдар аралығындағы қозғалыс болды. Бұл кезеңде башқұрттар патша үкіметінің зорлықшыл саясатына, жер мен дін еркіндігінің шектелуіне, салық қысымына наразылық білдіріп, жаппай қарулы қарсылық көрсетті (Брагина Л.М. Башкирские восстания XVIII века. – Уфа: Китап, 1998. – Б. 65–72).

Көтерілісшілер Ресей әкімшілігінің қазақ, мешеряк және тұрақты әскери жасақтарына қарсы күрес жүргізді. Осы кезеңде башқұрттар

мен шекаралас қазақ рулары арасында байланыс орнағаны жөнінде бірқатар дереккөздерде мәліметтер бар. Мәселен, кейбір қазақ рулары башқұрттарға жылқы, азық-түлік және қару түрінде көмек көрсеткендігі туралы деректер бар (Ерофеева И.В. Казахи в Российской империи: история включения. – Б. 113–114).

Сонымен қатар башқұрттар ұзақ жылғы соғыстан қалжырағандықтан өздеріне одақтас іздей бастады. Осы кезде 1731 жылы Әбілхайыр хан орыс протекторатына кіріп, жоңғар шапқыншылығынан құтылудың амалдарын қарастырып жатқан еді.

Қазақтардың Ресей шептеріне шабуыл жасап, башқұрттарға қолайлы жағдай тудырғаны жөніндегі мәліметтер Неплюевтің баяндамаларында да кездеседі. Бұл жағдай орыс отарлау жүйесіне үлкен қауіп төндірді, сондықтан Ресей стратегиялық саясатын өзгертуге мәжбүр болды. Шоқан Уәлиханов бұл кезеңді Ресейдің қазақ даласын бақылауға алу үшін ұстанған сақтық және күш көрсету саясатының бастауы ретінде қарастырады (Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. – Алматы: Ғылым, 1985. – Б. 221–223).

1740-жылдардағы жағдайларға байланысты Орынбор әкімшілігі қазақтарды да башқұрттар тәрізді көтеріліске шығуы мүмкін қауіпті топ ретінде қарастырды. 1742 жылғы башқұрт көтерілісінің қарсаңында Ресей әскері қазақ даласындағы қару-жарақ айналымын бақылауға алу қажеттігін ресми түрде көтерді (Абылхожин Ж.Б. Социально-экономическое развитие Казахстана в XVIII–XIX вв. – Алматы: Наука, 1982. – Б. 48).

Губернатор И.И. Неплюев өз баяндамаларында қазақтардың да башқұрттар тәрізді қаруланса, оларға қарсы әскери іс-қимыл жүргізу қиынға соғатынын ескерткен. Ол қазақтарға «зеңбірек, мылтық және басқа да әскери құралдарды сатуға қатаң тыйым салуды» ұсынған (Неплюев И.И. Доклады Оренбургской комиссии императрице Елизавете Петровне. – СПб., 1750 // ЦГАОР. Ф. 248. Оп. 1. Д. 85. – лл. 132–138).

Осы көтерілістер әсіресе Ресей билігіне қазақтардың башқұрттармен ықтимал одақтас болуынан қауіптенуге негіз берді. Башқұрттардың көтеріліс барысында қару-жарақты шекаралас аймақтардан, соның ішінде қазақ даласынан алуға тырысқаны туралы мәліметтер бар. Бұл жағдай Ресей әкімшілігін қазақтардың да болашақта қаруланған түрде бас көтеруіне алаңдатты.

Орынбор әкімшілігі үшін башқұрт көтерілістері нақты сабақ болды. Губернатор Неплюев өзінің Петербургке жолдаған мәлімдемелерінде

қазақтардың да башқұрттар тәрізді қаруланса, оларға қарсы әскери іс-қимылдар жүргізу қиынға соғатынын айтып, қару-жараққа қатаң бақылау орнатуды ұсынды. Қазақтарды әлсірету арқылы Ресей башқұрт аймағында да тұрақтылық орнатуды көздеді. Себебі екі халықтың тарихи және этникалық жақындығы, әскери одақтасу мүмкіндігі империялық билік үшін үлкен қауіп саналды.

Сондай-ақ М. Байдильдина еңбектерінде Әбілхайыр ханның Ресеймен дипломатиялық қатынастары мен олардың әскери-саяси салдары зерттеледі. Автор Әбілхайырдың Ресеймен байланысы бастапқыда жоңғар қауіпіне қарсы қорғаныс мақсатында болғанымен, уақыт өте келе бұл байланыс Ресейдің саяси бақылауын күшейтуге алып келгенін айқындайды. Әсіресе, Әбілхайырдың әскери қолдауға үміт артып, Ресейге тәуелді болу жолын таңдауы қазақ хандығының егемендігін шектеуге бағытталған алғашқы қадамдардың бірі ретінде қарастырылады (Байдильдина М. Әбілхайыр хан және Ресей: саяси дипломатия тарихынан. – Алматы, 2003. – Б. 57–60).

Зиманов С.З. мен Қозыбаев М. отарлық құқықтық шектеулер мен идеологиялық қысым арқылы қару-жарақ саясатының заңнамалық әрі саяси негіздерін ашады. Олар патша үкіметінің қазақ қоғамына қатысты қолданған заңдық шектеулерін, соның ішінде әскери саладағы тыйымдардың ресми құқықтық актілер арқылы бекітілгенін көрсетеді. Бұл еңбектер қару-жарақ айналымының шектеулі болуы тек әскери ғана емес, сонымен қатар отарлық биліктің заңнамалық-идеологиялық сипатының көрінісі екенін дәлелдейді (Зиманов С.З. Қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық жүйе. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – Б. 184–190; Қозыбаев М. Тарих тағылымы. – Алматы: Қазақстан, 1994. – Б. 129–135).

Султанғалиева Г.С. мен Сейтқалиева А.К. еңбектерінде Орынбор шекара комиссиясының әрекеттері мен қару айналымына қатысты нақты әкімшілік шаралар баяндалып, бұл тыйымның практикалық жүзеге асу механизмдері көрсетіледі. Олардың зерттеулері қару саудасына шекаралық бекеттерде бақылау орнату, арнайы рұқсат жүйесін енгізу, күдікті тұлғалар мен тайпаларға қатысты жаза шараларын күшейту арқылы іске асқанын сипаттайды (Сейтқалиева А.К. Қазақ-орыс шекаралық саясаты: архивтік зерттеу. – Алматы, 2007. – Б. 61–65).

Күзембаева М.Қ., Ахметов Ф. және Мейірманов Қ.М. зерттеулерінде қазақ билеушілері мен әскери ұйымының жағдайы, отарлық саясатқа қарсы ішкі тактикалар тереңірек сараланып,

қару айналымына қойылған шектеулердің нақты салдары көрсетіледі. Бұл еңбектерде қазақтардың өз ішіндегі әскери тәртіп пен қорғаныс жүйесінің әлсіреуі, хан мен сұлтандардың қару мен оқ-дәріге қол жеткізу жолдарын іздеуі секілді мәселелер қозғалған (Күзембаева М.Қ. XVIII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастары. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – Б. 71–75; Ахметов Ғ. Қазақ хандығының әскери құрылымы. – Алматы, 1998. – Б. 98–101; Мейірманов Қ.М. Ресей империясының әскери-саяси стратегиясы. – Алматы: Ғылым, 2004. – Б. 53–58).

Калмыков П.И., Наумкин В.В. және Поляков А.А. еңбектерінде Ресейдің мұсылман халықтарына, соның ішінде қазақтарға бағытталған идеологиялық және әкімшілік бақылау саясаты мен әскери-дипломатиялық құжаттарының мазмұны талданады. Бұл еңбектерде ислам дінін ұстанушыларға қатысты күдікпен қарау, оларды қарудан алыстату және мәдени-рухани ықпал ету арқылы отарлау саясатын жүргізу сипатталады (Калмыков П.И. История внешней политики России на востоке. – Казань, 1997. – Б. 102–105; Наумкин В.В. Россия и мусульманский Восток. – М.: Восточная литература, 2003. – Б. 87–91; Поляков А.А. Политика России в отношении мусульманских народов. – М.: Восток, 2001. – Б. 94–96).

Шетелдік зерттеушілер арасында Рональд Г. Санде өзінің «The Russian Empire and the Steppe Frontier» атты еңбегінде Ресей империясының даладағы отарлық саясаты мен әскери бақылау механизмдерін, соның ішінде қазақтарға қатысты қару-жарақ шектеулерін отарлық әкімшіліктің тұрақты стратегиясы ретінде сипаттайды. Оның пайымдауынша, шекаралық бақылау мен қару айналымын тежеу саясаты империяның кеңістіктік басқару тәсілінің негізгі компоненттерінің бірі болған (Sund, R.G. The Russian Empire and the Steppe Frontier. – Cambridge University Press, 2002. – p. 152–155).

Осы көзқарастармен қатар, Галкин И.И. де өзінің «Россия и Средняя Азия» атты еңбегінде Ресейдің бүкіл Орталық Азияға бағыттаған экспансиялық саясаты мен әскери-стратегиялық қадамдарын саралай отырып, қазақ даласындағы шектеу саясатын сол кең ауқымды отарлық жоспардың бір бөлігі ретінде сипаттайды (Галкин И.И. Россия и Средняя Азия. – М.: Мысль, 1990. – Б. 104–106).

Бұл көзқарастар қару-жараққа тыйым салудың көпқырлы сипатын және оның әскери, әкімшілік, құқықтық әрі идеологиялық қырларын жан-жақты ашып көрсетеді.

Қорытынды

1747 жылы Ресей империясының қазақтарға қару-жарақ сатуға ресми түрде тыйым салуы – жекелеген шекаралық қауіпсіздік шарасынан әлдеқайда кеңірек мазмұнға ие оқиға. Бұл шешім Ресейдің отарлық саясатының бір тетігі ретінде, империялық кеңістікте ішкі тұрақтылықты сақтау, отарланған халықтар арасындағы ықтимал әскери-саяси байланыстардың алдын алу және аймақтық қарсылықтарды жүйелі түрде әлсірету мақсатын көздеген кешенді стратегиялық қадам болды. Қазақтардың әскери әлеуетін әлсірету, оларға сырттан қару жеткізу жолдарын шектеу және болашақта болуы мүмкін қарулы қарсылықтардың алдын алу – бұл саясаттың басты бағыттары болды.

Ерофеева И.В. мен Брагина Л.М. зерттеулері көрсеткендей, башқұрттардың бірнеше онжылдыққа созылған көтерілістері Ресей билігіне үлкен сабақ болды. Қазақтардың башқұрттармен тығыз этникалық, мәдени және географиялық жақындығы, сондай-ақ олардың көтерілісшілерге қару-жарақ, жылқы және азық-түлікпен көмектескені туралы деректер империялық орталықты алаңдатты. Осыдан кейін Неплюев бастаған Орынбор әкімшілігі қазақтарды да әскери тұрғыдан қауіпті топ ретінде қабылдап, олардың қарулану мүмкіндігін шектеуді ресми саясатқа айналдырды.

Неплюевтің Петербургке жолдаған баяндамаларында қазақтардың да башқұрттар сияқты қаруланса, оларға қарсы әскери әрекеттер қиынға соғатыны ескертіліп, қару-жарақ айналымын шектеу қажеттігі баса айтылды. Бұл шектеу тек әскери ғана емес, идеологиялық әрі құқықтық сипатқа ие болды. Зиманов С.З. мен Қозыбаев М. еңбектерінде патша үкіметінің қазақтарға қатысты заңдық шектеулерді жүйелі түрде енгізіп, отарлық құқықтық механизмдер арқылы қару-жараққа тыйым салу саясатын бекіткені көрсетіледі.

Байдильдина М. Әбілхайыр ханның Ресеймен дипломатиялық байланыстарының бастапқыда қорғаныс мақсатында болғанымен, кейіннен отарлық бақылаудың күшеюіне әкелгенін дәлелдейді. Бұл саясат қазақтардың саяси дербестігімен қатар әскери мүмкіндіктерін де әлсіретуге бағытталды.

Сейтқалиева А.К. шекарадағы нақты әкімшілік тетіктер – бақылау бекеттері, арнайы рұқсат қағаздары, және т.б. арқылы қару саудасын қатаң қадағалағанын көрсетеді. Бұл – тыйымның практикалық іске асу жолдарының нақты көрінісі.

Күзембаева М.Қ., Ахметов Ғ. және Мейірманов Қ.М. қазақтардың ішкі әскери құрылымындағы дағдарысты және отарлық шектеулер салдарынан қорғаныс жүйесінің әлсіреуін нақты деректермен сипаттайды. Олардың пайымдауынша, бұл тыйым сұлтандар мен рубасылардың өз халқын қорғау әлеуетін төмендетті.

Калмыков П.И., Наумкин В.В., Поляков А.А. сынды зерттеушілер Ресейдің мұсылман халықтарына қатысты идеологиялық сенімсіздік танытып, қарудан алыстату саясатын дін мен мәдениет арқылы жүзеге асырғанын ашып көрсетеді.

Рональд Г. Сандтың еңбегінде Ресейдің қазақ даласындағы қару айналымына бақылау орнатуы – кеңістіктік отарлау стратегиясының негізгі элементі ретінде қарастырылады. Бұл шекаралық саясаттың империяның бүкіл құрылымдық тұтастығын қамтамасыз етуге бағытталғаны айтылады.

Соңғы кезекте Галкин И.И. өзінің «Россия и Средняя Азия» атты еңбегінде Ресейдің бүкіл Орталық Азияға бағыттаған экспансиялық сая-

сатының құрамдас бөлігі ретінде қазақтарға қару-жараққа тыйым салу саясатын талдайды. Ол бұл шараны Ресейдің аймақты толық бақылау және әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету стратегиясы тұрғысынан түсіндіреді.

1773–1775 жылдардағы Пугачев көтерілісі кезінде қазақтардың стихиялы әрі толыққанды ұйымдаспаған түрде қатысуы – осы тыйымның ұзақ мерзімді нәтижесі болды. Қару-жарақ тапшылығы оларды толыққанды әскери күш ретінде жұмылдыруға мүмкіндік бермеді. Бұл – империялық саясаттың тиімді жүзеге асқанының бір көрінісі.

Осылайша, 1747 жылғы тыйым – Ресей империясының ұзақ мерзімді отарлық саясатының маңызды құралы болды. Бұл саясат қазақ қоғамының әскери-стратегиялық дербестігін әлсіретіп, олардың ішкі қорғаныс жүйесін ыдыратуға, ықтимал одақтастықтарды жоюға бағытталды. Бүкіл зерттеушілердің пайымдарына сүйене отырып, бұл тыйымды империялық бақылау мен отарлық басқарудың жүйелі құралы ретінде бағалауға толық негіз бар.

Әдебиеттер

- Абылхожин Ж.Б. (1982) Социально-экономическое развитие Казахстана в XVIII–XIX вв. – Алматы: Наука. – 304 б.
- Аманжолов Қ.Р. (2002) Қазақстан тарихының деректемелері мен методологиясы. – Алматы: Санат. – 220 б.
- Ахметов Ғ. (1998) Қазақ хандығының әскери құрылымы. – Алматы. – 176 б.
- Байдильдина М. (2003) Әбілхайыр хан және Ресей: саяси дипломатия тарихынан. – Алматы. – 192 б.
- Басин В.Я. (2001) Очерки истории Казахстана XVIII века. – Алматы: Қазақстан. – 200 б.
- Бекмаханов Е.Б. (1995) Казахстан в составе Российской империи. – Алматы: Санат. – 280 б.
- Брагина Л.М. (1998) Башкирские восстания XVIII века. – Уфа: Китап. – 320 б.
- Валиханов Ч.Ч. (1985) Избранные произведения. – Алматы: Ғылым. – 360 б.
- Галкин И.И. (1990) Россия и Средняя Азия. – М.: Мысль. – 240 б.
- Ерофеева И.В. (2001) Казахи в Российской империи: история включения. – Алматы: Дайк-Пресс. – 256 б.
- Зиманов С.З. (1999) Қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық жүйе. – Алматы: Жеті жарғы. – 288 б.
- Калмыков П.И. (1997) История внешней политики России на востоке. – Казань. – 212 б.
- Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. (2000) История Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пресс. – 272 б.
- Күзембаева М.Қ. (2001) XVIII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастары. – Алматы: Қазақ университеті. – 208 б.
- Қозыбаев М. (1994) Тарих тағылымы. – Алматы: Қазақстан. – 240 б.
- Материалы по истории Казахстана (1940) Т. 2. – Алматы: АН КазССР. – 392 б.
- Мейірманов Қ.М. (2004) Ресей империясының әскери-саяси стратегиясы. – Алматы: Ғылым. – 224 б.
- Наумкин В.В. (2003) Россия и мусульманский Восток. – М.: Восточная литература. – 288 б.
- Неплюев И.И. Доклады Оренбургской комиссии императрице Елизавете Петровне. – СПб., 1750 // ЦГАОР. Ф. 248. Оп. 1. Д. 85. – 180 б.
- Поляков А.А. (2001) Политика России в отношении мусульманских народов. – М.: Восток. – 248 б.
- Санде Р.Г. (2002) The Russian Empire and the Steppe Frontier. – Cambridge University Press, 2002. – 312 p.
- Сейтқалиева А.К. (2007) Қазақ-орыс шекаралық саясаты: архивтік зерттеу. – Алматы. – 186 б.
- Сүлейменов Б.С. (1997) (ред.) История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т. 2. – Алматы: Атамұра. – 350 б.
- Трофимов В.В. (2006) Россия и Казахстан в XVIII веке. – М.: Восточная литература. – 278 б.
- Шөженов Ж.Н. (2001) Қазақ халқының қару-жарақ мәдениеті. – Алматы: Өнер. – 180 б.

References

Abylkhozhin, Zh. B. (1982). *Sotsial'no-ekonomicheskoe razvitiye Kazakhstana v XVIII–XIX vv.* [Socio-Economic Development of Kazakhstan in the 18th–19th Centuries]. Almaty: Nauka. 304 p.

- Amanzholov, Q. R. (2002). *Qazaqstan tarihyynyn derektemeleri men metodologiyasy* [Sources and Methodology of the History of Kazakhstan]. Almaty: Sanat. 220 p.
- Akhmetov, G. (1998). *Qazaq khandyǵynyn әskerі qūrylymy* [The Military Structure of the Kazakh Khanate]. Almaty. 176 p.
- Baidildina, M. (2003). *Абылхайыр хан және Ресей: саяси дипломатия тарихынан* [Abylkhair Khan and Russia: From the History of Political Diplomacy]. Almaty. 192 p.
- Basin, V. Ya. (2001). *Ocherki istorii Kazakhstana XVIII veka* [Essays on the History of Kazakhstan in the 18th Century]. Almaty: Kazakhstan. 200 p.
- Bekmakhanov, E. B. (1995). *Kazakhstan v sostave Rossiyskoy imperii* [Kazakhstan as Part of the Russian Empire]. Almaty: Sanat. 280 p.
- Bragina, L. M. (1998). *Bashkirskie vosstaniya XVIII veka* [The Bashkir Uprisings of the 18th Century]. Ufa: Kitap. 320 p.
- Valikhanov, Ch. Ch. (1985). *Izbrannye proizvedeniya* [Selected Works]. Almaty: Gylm. 360 p.
- Galkin, I. I. (1990). *Rossiya i Srednyaya Aziya* [Russia and Central Asia]. Moscow: Mysl'. 240 p.
- Erofeeva, I. V. (2001). *Kazakhi v Rossiyskoy imperii: istoriya vklucheniya* [The Kazakhs in the Russian Empire: History of Inclusion]. Almaty: Daik-Press. 256 p.
- Zimanov, S. Z. (1999). *Qazaq qoǵamynndaǵy dástúrli qūyqytyq júye* [The Traditional Legal System in Kazakh Society]. Almaty: Zheti Zhargy. 288 p.
- Kalmykov, P. I. (1997). *Istoriya vneshney politiki Rossii na vostokey* [History of Russian Foreign Policy in the East]. Kazan. 212 p.
- Klyashtorny, S. G., & Sultanov, T. I. (2000). *Istoriya Tsentral'noy Azii* [History of Central Asia]. Almaty: Daik-Press. 272 p.
- Kuziembayeva, M. K. (2001). *XVIII ǵhasyrdaǵy qazaq-oris qatynastary* [Kazakh-Russian Relations in the 18th Century]. Almaty: Kazakh University. 208 p.
- Kozybayev, M. (1994). *Tarikh taǵylymy* [The Lessons of History]. Almaty: Kazakhstan. 240 p.
- Materialy po istorii Kazakhstana. T. 2 [Materials on the History of Kazakhstan, Vol. 2]. (1940). Almaty: Academy of Sciences of Kazakhstan SSR. 392 p.
- Meirmanov, Q. M. (2004). *Resey imperiasynyn әskerі-sayasi strategiasy* [The Military-Political Strategy of the Russian Empire]. Almaty: Gylm. 224 p.
- Naumkin, V. V. (2003). *Rossiya i musul'manskiy Vostok* [Russia and the Muslim East]. Moscow: Vostochnaya Literatura. 288 p.
- Nepluev, I. I. (1750). *Doklady Orenburgskoy komissii imperatritse Elizavete Petrovne* [Reports of the Orenburg Commission to Empress Elizabeth Petrovna]. St. Petersburg. Central State Archive of Ancient Acts (TsGAOR), F. 248, Op. 1, D. 85.
- Polyakov, A. A. (2001). *Politika Rossii v otnoshenii musul'manskikh narodov* [Russian Policy toward Muslim Peoples]. Moscow: Vostok. 248 p.
- Sande, R. G. (2002). *The Russian Empire and the Steppe Frontier*. Cambridge: Cambridge University Press. 312 p.
- Seitqaliyeva, A. K. (2007). *Qazaq-oris shekaralyq sayasaty: arkhivtik zertteu* [Kazakh-Russian Border Policy: An Archival Study]. Almaty. 186 p.
- Suleimenov, B. S. (Ed.). (1997). *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei. T. 2* [History of Kazakhstan from Ancient Times to the Present. Vol. 2]. Almaty: Atamura. 350 p.
- Trofimov, V. V. (2006). *Rossiya i Kazakhstan v XVIII veke* [Russia and Kazakhstan in the 18th Century]. Moscow: Vostochnaya Literatura. 278 p.
- Shozhenov, Zh. N. (2001). *Qazaq halqynyn qaru-jarak mádenieti* [The Weaponry Culture of the Kazakh People]. Almaty: Öner. 180 p.

Авторлар туралы мәліметтер:

Китигулов Сәлім Базарбекұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инженеринг университеті. E-mail: Skitigulov@mail.ru

Әбденев Айдын Жақсанұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті. E-mail: Aidyn_617@mail.ru

Information about the authors:

Salim Bazarbekuly Kitigulov – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Caspian University of Technology and Engineering named after S. Yesenova. E-mail: Skitigulov@mail.ru

Abdenov Aydin Zhaksanuly – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov. E-mail: Aidyn_617@mail.ru

Сведения об авторах:

Китигулов Салим Базарбекулы – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологий и инженеринга имени Ш. Есенова (Ақтау, Казахстан, e-mail: Skitigulov@mail.ru);

Абденев Айдын Жақсанұлы – кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова (Ақтөбе, Казахстан, e-mail: Aidyn_617@mail.ru).

Келін түсті: 18.07.2025
Қабылданды: 28.08.2025